

भूतेषु जरायुजादिषु पंचसु पंचात्मकेषु एतेन भावाभावकालानामपि भौतिकत्वमुक्तं ननु पंचभूतेभ्योऽधिकानिकालदिगात्मनां सिचत्वारिद्रव्याणि गुणाश्चतुर्विंशतिः कर्मसामान्यविशेषसमवायाश्च भावपदार्थाः सप्तमोऽभावपदार्थश्चेति काणादामन्यते तत्कथं सर्वस्य पंचात्मकत्वं प्रतिज्ञायत इति चेत् अत्रोच्यते न तावत्कालो नाम पदार्थांतरमतीतानागतत्वादिव्यवहारहेतुः किंचिदस्ति नूतनत्वपुराणत्वादिवद्रव्यगताभिरेवातीतत्वाद्यवस्थाभिस्तादृग्व्यवहारोपपत्तेः नापि दिक् आकाशे एव सूर्योपाधिकी प्राच्यादिकल्पनेत्युपगमात् नापि मनस्तस्य इन्द्रियत्वेन श्रोत्रादिवद्वायसजातीयगुणाश्रयत्वस्यावश्यं वक्तव्यत्वेन पंचभौतिकत्वात् पराभिमतमनसस्तु यादृशसजातीयगुणानाश्रयत्वेन दिक्कालवर्नेन्द्रियत्वं युज्यते गुणा अपि आश्रयान्नातिरिच्यंते इति न पृथक्पदार्थः तथा द्रव्यस्यैव स्वास्थ्यप्रच्युतिः परिस्पंदत्वात् स्वावस्थाविशेषः कर्मेति न तदपि पृथक्पदार्थः तथा सत्सदिति व्यवहारविषयत्वस्य स्वकल्पितस्य सामान्यादिषु सद्भावेऽप्यनवस्थादिदोषभयात्तेभ्यो व्यावृत्तं द्रव्यगुणकर्मस्वेवानुगतं सामान्यमित्यप्यसत् अधिष्ठानसत्त्वेनैव सत्सदिति व्यवहारस्योपपत्तौ सत्यामननुगतस्य तस्य कल्पनाया अनौचित्यात् नित्यद्रव्यवृत्तयो नंता विशेषा इत्युपगमस्त्वैकात्म्ये नित्यद्रव्याणामेवाभावान्निरालंबनोमानांतरा सिद्धश्च समवायवद्द्रूपादिकमपि समवायं विनैव द्रव्ये

आकाशं मारुतो ज्योतिरापः पृथ्वी च पंचमी ॥ भावाभावौ च कालश्च सर्वभूतेषु पंचसु ॥ २ ॥ अंतरात्मकमाकाशं तन्मयं श्रोत्रमिन्द्रियं ॥ तस्य शब्दं गुणं विद्यान्मूर्तिं शास्त्रविधानवित् ॥ ३ ॥ चरणं मारुतात्मेति प्राणापानौ च तन्मयौ ॥ स्पर्शनं चेंद्रियं विद्यात्तथा स्पर्शं च तन्मयं ॥ ४ ॥ तापः पाकः प्रकाशश्च ज्योतिश्च क्षुश्च पंचमं ॥ तस्य रूपं गुणं विद्यात्तान्नगौरासितात्मकं ॥ ५ ॥ प्रक्लेदः क्षुद्रतास्नेह इत्यपामुपदिश्यते ॥ अस्तुब्धज्जाचयश्चान्यस्त्रिगंधं विद्यात्तदात्मकं ॥ ६ ॥ रसनं चेंद्रियं जिह्वारसश्चापांगुणो मतः ॥ संघातः पार्थिवो धातुरस्थिदंतनखानि च ॥ ७ ॥ श्मश्रुरोमचकेशाश्च शिरास्त्रायुचर्म च ॥ इन्द्रियं घ्राणं संज्ञातं नासिकेत्यभिसंज्ञिता ॥ ८ ॥ गंधश्चैवेन्द्रियार्थो यं विज्ञेयः पृथिवीमयः ॥ उत्तरेषु गुणाः संति सर्वसत्त्वेषु चोत्तराः ॥ ९ ॥

स्थास्यतीति समवायकल्पनाप्यनर्थिका यथा घटः पटान्योन्याभावः एवं भूतलं घटसंसर्गाभावोऽपि भविष्यति तथा चोक्तं भावांतरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षयेति प्रागभावप्रध्वंसाभावयोस्त्वसत्पतियोगिकत्वादेवासिद्धिः सद्भ्यामभावो निरूप्यत इति न्यायेन तन्निरूपकाभावात् तस्मादभौतिकः पदार्थ एव नास्तीति युक्तमुक्तं भावाभावकालानामपि पंचात्मकत्वं ॥ २ ॥ अंतरात्मकं अवकाशात्मकं मूर्तिः शरीरं तस्य शास्त्रं स्वरूपप्रकाशकं विधानं वेदवाक्यं तद्विन्मूर्तिशास्त्रविधानवित् ॥ ३ ॥ चरणं गमनं मारुतात्मकं वायुधर्मत्वात्तदात्मकं ॥ ४ ॥ पाकोऽन्नादेः प्रकाशो दीपादेः ज्योतिः ऊष्मा ॥ ५ ॥ क्षुद्रता अंतःप्रविश्य पार्थिवावयवसंयोगश्लथीकरणेन सूक्ष्मता ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ उत्तरेषु भूतेषु पूर्वभूतगुणाः संति तेन शब्द एवाकाशेशब्दस्पर्शौ वायौ शब्दस्पर्शरूपाणितेजसि शब्दस्पर्शरूपरसाः सलिलेन एव संगंधाः पृथिव्यामिति तथा सर्वसत्त्वेषु सर्वप्राणिषु उत्तरागुणाः अविद्याकामकर्माख्याः तथा चोक्तं तमः प्रधानः क्षेत्राणां चित्तधानश्चिदात्मनां परः कारणतामेति भावनाज्ञानकर्मभिरिति ॥ ९ ॥